

Aleksandrowicz, Jan

Budownictwo sepulkralne na obszarze Państwa Bosforskiego od VI wieku p.n.e. do przełomu er

---

Studia Archeologiczne 1, 269-289

1981

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

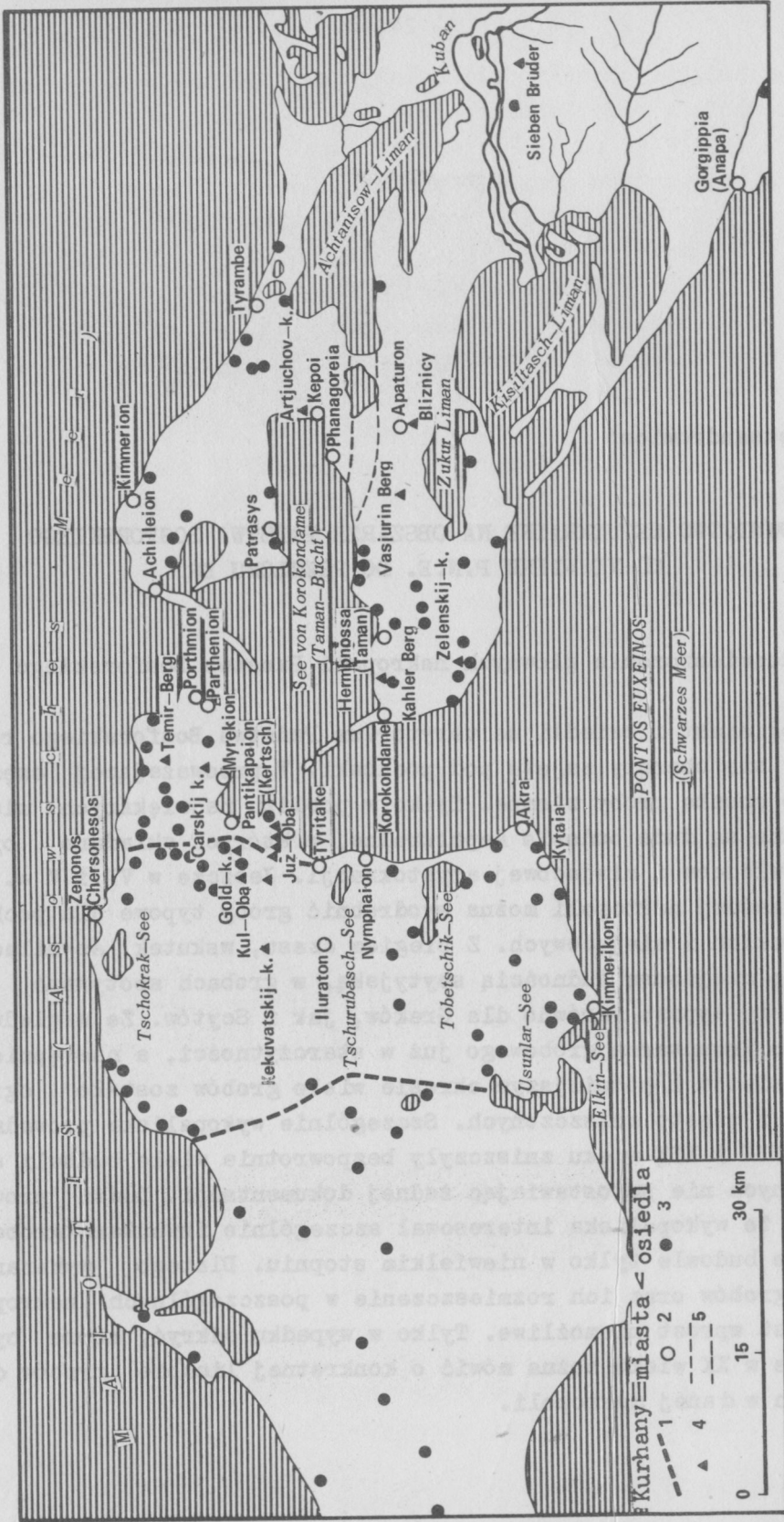
Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jan Aleksandrowicz

BUDOWNICTWO SEPULKRALNE NA OBSZARZE PAŃSTWA BOSFORSKIEGO OD VI WIEKU P.N.E. DO PRZEŁOMU ER

I. Rozmieszczenie głównych nekropoli Państwa Bosforskiego

Wokół miast i osiedli na terytorium Państwa Bosforskiego rozciągały się obszary zajęte pod pochówki. W przeważającej części były to proste groby ziemne. Tylko w pobliżu największych miast spotykane są duże budowle sepulkralne, w których składane były zwłoki władców i miejscowej arystokracji. Jeszcze w VI i V w. p. n.e. w każdej nekropoli można wyodrębnić groby typowe dla pochówków greckich i miejscowych. Z biegiem czasu, wskutek asymilacji Greków z miejscową ludnością scytyjską, w grobach spotykane są przedmioty typowe zarówno dla Greków, jak i Scytów. Ze względu na bogactwo inwentarza grobowego już w starożytności, a następnie w średniowieczu i późniejszym okresie wiele grobów zostało ograbionych i często zniszczonych. Szczególnie wykopaliska prowadzone w XVIII i XIX wieku zniszczyły bezpowrotnie wiele budowli sepulkralnych nie pozostawiając żadnej dokumentacji. Ludzi prowadzących te wykopaliska interesował szczególnie inwentarz grobowy, zaś same budowle tylko w niewielkim stopniu. Dlatego wykazanie liczby grobów oraz ich rozmieszczenie w poszczególnych nekropolach jest wprost niemożliwe. Tylko w wypadku odkryć, które były dokonane w XX wieku można mówić o konkretnej liczbie grobów odkopanych w danej nekropoli.

Państwo Bosforskie

Do największych nekropoli należy zaliczyć:

1. Nekropola ziemna Pantikapajonu¹:

- a/ w VI i V w. p.n.e. zajmowała obszar na północnym i południowym zboczu góry Mitrydatesa,
- b/ w IV i III w. p.n.e. poprzedni obszar powiększony o tzw. Gliniszcze,
- c/ w II i I w. p.n.e. nekropola ziemna znajdowała się nadal na zboczach góry Mitrydatesa oraz na tzw. Gliniszczu, lecz była znacznie mniejsza pod względem powierzchni niż w poprzednich wiekach.

2. Nekropola kurhanowa Pantikapajonu²:

- a/ grupa kurhanów ciągnąca się na zachód od góry Mitrydatesa,
- b/ grupa kurhanów ciągnąca się na północ od granic miasta i łącząca się z nekropolą Mirmekionu,
- c/ grupa kurhanów ciągnąca się na południe od granic miasta do Juz-Oba.

Nekropole innych miast Państwa Bosforskiego znacznie ustępowały nekropolom Pantikapajonu zarówno pod względem rozmiarów, jak i wyposażenia, na omówienie zasługują jednak następujące nekropole:

- 3. Mirmekion³ - pojedyncze kurhany oddalone od miasta o 2-3 km oraz 66 grobów ziemnych odkrytych w okolicy współczesnej osady Vojkova.
- 4. Nimfaion⁴ - nekropola złożona w przeważającej części z grobów ziemnych otaczała miasto od strony północnej, południowej oraz zachodniej.
- 5. Fanagoria⁵ - drugie pod względem wielkości i znaczenia miasto Państwa Bosforskiego posiadało również dwie nekropole, lecz nie było tu podziału na nekropole ziemne i kurhanowe, gdyż stanowiły one jedną całość. W Fanagorii można wyodrębnić nekropole południową oraz nekropole wschodnią.
- 6. Hermonassa⁶ - nekropola ziemna, odkryto zaledwie 23 groby.

¹ G.A.Cvetajeva, Gruntovij nekropol Pantikapeja, ego istoria, etničeskij i socjalnyj sostav, MIA 19, 1951, s.64.

² G.A.Cvetajeva, Kurgannyj nekropol Pantikapeja, MIA 56, 1957, s.233.

³ S.I.Kapošina, Nekropol v rajone pasjolka im Vojkova, MIA 69, 1959, s.108.

⁴ L.F.Silanteva, Nekropol Nimfeja, MIA 69, 1959, s.3.

⁵ I.D.Marčenko, Raskopki nekropola Fanagorii 1950-1951, MIA 57, 1957, s.105.

⁶ MIA 69, 1959, s.155.

7. Kytaión⁷ - odkryto niewielką nekropole w okolicy współczesnej wsi Kyz-Auł z pochówkami głównie z pierwszych wieków n.e.
8. Tiritaké⁸ - odkryto nekropole ziemną zawierającą 44 pochówki.
9. Kepoi⁹ - niewielka nekropola ziemna.
10. Tanais¹⁰ - nekropola ziemna, odkryto 180 grobów.

Prace badawcze prowadzone w XIX wieku dotyczyły w głównej mierze nekropoli kurhanowych, ze względu na skarby złożone w grobowcach, natomiast bardzo małą wagę przykładano do architektury budowli grobowych. Obecne badania prowadzone są głównie w nekropolach ziemnych, gdyż z nekropoli kurhanowych nie pozostało prawie śladu.

II. Typy grobów spotykane w nekropolach Państwa Bosforskiego

Przystępując do omawiania typów grobów i ich konstrukcji należy uwzględnić na jakim podłożu oraz z jakich materiałów zostały one wykonane. Pod względem konstrukcji można wyróżnić dwa podstawowe typy grobów, a mianowicie:

- 1/ proste groby ziemne,
- 2/ sepulkralne budowle kamienne z nasypami kurhanowymi.

W ramach obu typów występuje wiele wariantów. Proste groby ziemne były wryte w glebie lub, jeżeli tuż pod powierzchnią ziemi zalegała rodzima skała, wówczas zagłębienie było wyciosowane prymitywnymi rylcami. Przy konstrukcji dużych grobowców kamiennych stosowano również rycie zagłębień, znacznych rozmiarów, w które wpuszczana była dolna partia budowli. Niekiedy dolne partie ścian tworzyła rodzima skała, w której zagłębiona była budowla. Spotyka się również grobowce, które w całości zbudowane były na powierzchni uprzednio zniwelowanej ziemi.

Do wznoszenia budowli grobowych używane były różnorodne materiały, najczęściej pochodzenia miejscowego. Podstawowym materiałem był wapień, z którego były konstruowane duże grobowce w kurhanach. Materiał ten stosowano również przy licowaniu ścian niektórych jam ziemnych oraz do ich przykrywania. Wapień wyko-

⁷ MIA 69, 1959, s.187.

⁸ M.M.Kobyлина, Raskopki nekropola Tiritaki 1934 g., MIA 4, 1941, s.76.

⁹ N.P.Sorokina, Raskopki nekropola Germonassa 1957-1959 g., KSIIMK 83, 1961, s.48.

¹⁰ T.N.Knipovič, Tanais, Moskva 1949, s.49.

rzystywano także do wyrobu steli nagrobnych. Drugim ważnym surowcem była glina, z której wyrabiano cegłę używaną do budowy ścian grobowców. Nie należała ona jednak do materiałów trwałych, gdyż nie poddawano jej procesowi wypalania. Glinę stosowano także do tynkowania ścian w dużych grobowcach i w sporadycznych wypadkach jako zaprawę łączącą. Innym ważnym materiałem budowlanym było drewno stosowane w grobach ziemnych jako przykrycie jam oraz używane do budowy większości sarkofagów. Najczęstszym przykryciem jam ziemnych były deski lub niewielkie baliki z dębu lub buku układane w poprzek zagłębienia. Zastosowanie znalazł również piasek morski, którym to wysypywano niekiedy dna grobów ziemnych. Na półwyspie Tamańskim stosowano jako przykrycie jam grobowych trzcinę. Było to związane z trudnościami eksploatacji złóż wapienia, który zalegał na znacznie większej głębokości niż na półwyspie Kerczeńskim. Do wygrzebywania jam starożytni budowniczo- wie używali prymitywnych lopat i ryloy. Większych trudności dostarczała im skała wapienna, którą wydobywano za pomocą różnych kilofów. Na niektórych mniej starannie ociosanych blokach widoczne są ślady obróbki. Groby były zazwyczaj budowane poza granicami miast lub osiedli, bardzo często na wzgórzach lub ich zboczach. Stosunkowo prostą sprawą było wyrycie w ziemi lub wyciosanie w skale niewielkiej jamy. Budowanie tego typu grobów nie wymagało ani zbyt dużego nakładu pracy, ani wielu surowców. Groby takie istniały więc od początków kolonizacji greckiej na tym obszarze.

Pod koniec V wieku p.n.e. pojawiają się duże grobowce kamienne będące od tego czasu miejscem pochówku władców oraz bogatych mieszkańców Państwa Bosforskiego i arystokracji scytyjskiej. W grobach ziemnych w dalszym ciągu składano zwłoki uboższych mieszkańców. Wzniesienie grobowca kamiennego wymagało pracy wielu wykwalifikowanych rzemieślników oraz dużo surowca kamiennego. Budowę takiego grobowca rozpoczynano od niwelacji terenu. Następnie konstruowano ściany z dużych bloków wapiennych, dokładnie obrabionych, najczęściej w formie prostopadłościanów. Dolne rzędy bloków układane były na "kant", jedno nad drugimi tworząc rodzaj szachownicy. W narożach budowli bloki te zazębiały się wzmacniając całą konstrukcję. Budowniczo- wie przy wznoszeniu grobowców nie używali zaprawy łączącej, dlatego szczególnie ważną rolę pełniła dokładna obróbka wapienia, gdyż poszczególne bloki musiały być dopasowane do siebie bardzo precyzyjnie, w przeciwnym bowiem wy-

padku konstrukcji, pod naciskiem nasypu kurhanu, groziło załamanie bądź rozsunięcie. Komory grobowe wznoszone były zazwyczaj na planie: a/ prostokąta, b/ kwadratu, c/ koła. Są to założenia, gdyż zawsze istniały niewielkie rozbieżności w wymiarach poszczególnych ścian. Górna część komory była zamknięta sklepieniem.

W grobowcach kamiennych występujących na obszarze Państwa Bosforskiego spotykane są trzy rodzaje sklepień:

a/ sklepienie poziome złożone z jednej lub kilku starannie obrabionych płyt wapiennych ułożonych na górnym rzędzie bloków konstrukcji,

b/ sklepienie "schodkowe" /fałszywe/,

c/ sklepienie kolebkowe.

Sklepienie "schodkowe" uzyskiwano poprzez wysuwanie warstwy kolejnych bloków wapiennych ku środkowi komory. Bloki te układane były swoją największą powierzchnią na poprzednią warstwę w celu równomiernego rozłożenia ciężaru. Nadmierne wysunięcie jednego lub całej warstwy bloków doprowadzało do zawalenia się całego sklepienia do wnętrza komory. W grobowcach na planie prostokąta obowiązywała zasada układania schodków tylko na dłuższych ścianach. Komory grobowe na planie kwadratu przykrywano schodkami z dwóch, a niekiedy ze wszystkich czterech stron otrzymując rodzaj piramidy. Ten rodzaj sklepienia egzystuje przez cały okres istnienia Państwa Bosforskiego, chociaż jego okres świetności przypada na koniec V wieku p.n.e. i cały wiek IV p.n.e. Nieco bardziej udoskonalonym przykryciem komory jest sklepienie "schodkowe" ze ściętymi występami dające pozorne sklepienie kolebkowe.

Bloki stosowane do budowy sklepień "schodkowych" miały kształt prostopadłościanów. W przypadku fałszywych sklepień kolebkowych do konstrukcji używano prostopadłościanów o odpowiednio ściętym wąskim boku. W grobowcach na planie koła zarówno ściany, jak i sklepienie były wykonane z bloków wapiennych w kształcie części pierścienia. Strop takich grobowców stanowiła jedna płyta. Natomiast w grobowcach na planie prostokąta ze schodkami na dłuższych ścianach strop stanowiło kilka płyt położonych na ostatniej warstwie bloków. Ciężar budulca oraz nasypu w wielu wypadkach był jednak zbyt duży i sklepienia "schodkowe" załamywały się. W IV wieku p.n.e. budowniczowie zastosowali więc w budownictwie grobowym sklepienie kolebkowe znacznie wytrzymalsze i trwalsze. Pewne tendencje do tworzenia tego rodzaju sklepienia można zauważyć już wcześniej w sklepieniu "schodkowym" ze ścię-

tymi występami. Budowa sklepienia kolebkowego nastęrczała wielu trudności budowniczym, którzy musieli odpowiednio składać kłińce, jak też kamieniarzom, którzy je opracowywali. Godnym zauważenia jest fakt, że rozwiązanie to osiągnięto bez stosowania zaprawy łączącej. W sporadycznych wypadkach, w celu wzmocnienia sklepienia kolebkowego, stosowano potężne żelazne ankrv łączące dwa kolejne kłińce sklepienia jak na przykład w grobowcu odkrytym przez V.G.Tyzenhauzena i A.E.Lucenkę w kurhanie Vasiuryńska Gora w roku 1868. Niektóre z grobowców były otynkowane oraz pokryte malowidłami. Jako tynk służyła dobrze wyrobiona glina, do której dodawano piasku oraz rozdrobnionego wapienia. Barwnikami były minerały rozpuszczone w czystej wodzie. Freski nakładano bezpośrednio na wilgotną wyprawę glinianą. Zwyczaj zdobienia malowidłami ścian i sklepień grobowców pojawia się w IV wieku p.n.e. i jest kontynuowany przez następne wieki. W grobowcach z II i I wieku p.n.e. występują najczęściej sklepienia kolebkowe oraz w ścianach liczne nisze.

Każdy grobowiec zazwyczaj składał się z komory grobowej, rzadziej podwójnej, oraz z dromosu prowadzącego do wejścia komory. Zdarzają się grobowce, w których znajduje się sama komora. Znane są trzy rodzaje dromosów:

- a/ dromos bez sklepienia,
- b/ dromos ze sklepieniem "schodkowym",
- c/ dromos ze sklepieniem kolebkowym.

Zdarza się również, że dromos jest częściowo odkryty, zaś w części przylegającej do komory zamknięty sklepieniem, jak na przykład w grobowcu z Carskiego kurhanu. Jeżeli grobowiec wpuszczony był w podłoże, wówczas do dromosu wiodły schodki. Wejścia do dromosu oraz komory nie posiadały drzwi, a otwory były zastawiane jedną lub kilkoma płytami wapiennymi. Po złożeniu zmarłego do grobowca zastawiano wejścia i przystępowano do sypania kurhanu. Jeżeli konstrukcja grobowa była wpuszczona w podłoże, zasypanyo w pierwszej kolejności szczeliny wokół ścian. Służyły do tego drobne kamienie, glina i piasek. Nad niektórymi grobowcami układano kopiec z dużych nieobrobionych kamieni. Szczególnie dużo układano ich po narożach, by w ten sposób odciążyć nacisk nasypu na sklepienie i niższe warstwy bloków. Ostatnią czynnością było usypanie kurhanu. Surowce spotykane w nasypach to: odłamki skalne, glina, piasek, trawa morska, fragmenty ceramiki. Nasypy niektórych grobów były wprost imponujące, np. Carski kur-

han w roku 1837 miał wysokość 17 m, a jego obwód wynosił 250 m. Kurhan ten musiał być w starożytności znacznie potężniejszy, ponieważ przez wiele wieków podlegał procesowi rozsuwania i rozmywania. Wokół każdego kurhanu istnieją doły, które dowodzą, że stąd właśnie brano ziemię do usypywania wzgórze. Aby zabezpieczyć kurhan przed rozsuwaniem, wokół nasypu budowano mur oporowy z bloków poligonalnych. Niekiedy mur taki budowano tylko z tej strony nasypu, która najbardziej była narażona na rozsuwanie. Problem rozmywania nasypu **rozwiązano** systemem rowków odprowadzających wodę ze szczytu kurhanu na jego krańce. System takich rowków widoczny był w nasypie kurhanu Kul-Oba. Zdarza się również, że nasyp był wznoszony dwukrotnie. Widoczne to było w kurhanie Kara-Oba, gdzie istniały dwa mury oporowe, a mur wewnętrzny w tym kurhanie został przysypany wtórnym nasypem. Na szczycie kurhanu ustawiano stelę nagrobną, najczęściej wykonaną z miejscowego wapienia, chociaż znane są również **przykłady marmurowych stel** importowanych z Aten. W V wieku p.n.e. stele spotykane są jeszcze stosunkowo rzadko i najwięcej znaleziono ich w nekropoli Pantikapejonu. Były to proste płyty wapienne z wrytym imieniem.

Od końca V wieku p.n.e., wraz ze wzrostem zamożności mieszkańców Państwa Bosforskiego, daje się zauważyć coraz częstsze stosowanie stel. Forma i sposób wykonania są również bardziej zróżnicowane. Stele wykonane były z dużych płyt wapiennych, zdobione w górnej części palmetą i wolutami wyrzeźbionymi w pełnym reliefie. Na początku III wieku p.n.e. pojawiają się stele z wyobrażeniami zmarłych, najczęściej w otoczeniu rodziny i sług. Postać zmarłego ukazywana była w powiększonych proporcjach w stosunku do pozostałych postaci. Bardzo często relief malowano. Ludzie, szczególnie zasłużeni, byli przedstawiani w niszy nagrobka. Pod reliefowym przedstawieniem umieszczano napis zawierający imiona zmarłego, jego powiązania z innymi członkami rodziny oraz na niektórych stelach znajdowała się informacja dotycząca zawodu zmarłego. Na stelach nagrobnych nie można dojrzeć cech portretowych zmarłego, lecz można zauważyć na ich twarzach nastroj żalu, tragedii. Postacie były rzeźbione schematycznie, ale z dokładnym oddaniem detali. Stele scytyjskie mają często charakter antropomorficzny. Górną część takiej steli stanowiła schematyczna postać ludzka. Wiele ze stel scytyjskich nie posiadało żadnych napisów.

Stele bosforskie służą często do badań nad określeniem składu etnicznego poszczególnych miast. Według znalezionych nagrobków w Pantikapajonie¹¹ stwierdzono, że około 25% ludzi nosiło imiona niegreckie, gdyż już w Tanais było ich nie mniej niż 40%. Dowodzi to, że im dalej od stolicy, tym mniej żyło ludzi pochodzenia greckiego. W kurhanach znajdowały się różnego rodzaju pochówki. W najstarszych pochodzących z VI i V wieku p.n.e. zamiast grobowców kamiennych występują proste groby ziemne. Kurhan więc stanowił rodzaj pomnika. Niekiedy w jednym kurhanie znajdowało się kilka grobów, różnego rodzaju i pochodzących z różnych okresów. Znane jest również wtórne wykorzystywanie grobowców. Zazwyczaj grobowiec był miejscem pochówku jednego człowieka, chociaż nie jest to żelazną zasadą, gdyż w kurhanie Kul-Oba jeden grobowiec był miejscem spoczynku trzech osób.

Po omówieniu materiałów budowlanych, sposobu konstrukcji grobowców i ich usytuowania należy przystąpić do dokładnego ich scharakteryzowania. Podstawowy podział to:

- I. Groby ziemne z pochówkami ciałopalnymi i szkieletowymi.
- II. Konstrukcje kamienne dużych rozmiarów w kurhanach /tylko z pochówkami szkieletowymi/.

W VI i pierwszej połowie V wieku p.n.e. spotykane są na obszarze Państwa Bosforskiego tylko groby ziemne z przewagą pochówków ciałopalnych. Zwyczaj kremacji, który został przywieziony przez kolonistów greckich w IV i III wieku p.n.e. zanika niemal całkowicie, aby w okresie późnego hellenizmu powrócić na te tereny, chociaż nie z takim dużym natężeniem, jak w wieku VI i V p.n.e.

Wśród grobów ziemnych z pochówkami ciałopalnymi możemy wyróżnić kilka wariantów, a mianowicie:

1. Groby z urnami /VI-V wiek p.n.e./¹² - były to niewielkie jamki wryte w ziemi lub wyciosane w skale na planie zbliżonym do koła lub kwadratu. Rozmiary ich wynosiły od kilkunastu do kilkudziesięciu centymetrów długości i szerokości, a ich głębokość była różna. Ścianki takiej jamy były niekiedy wykładane małymi płytkami wapiennymi lub niewypalaną cegłą. Dno jamy mogło stanowić rodzime podłoże skalne, płytka wapienna, kilka cegieł bądź wysypywano je piaskiem morskim. Niektóre z jamek były przykryte płytkami lub dachówką ceramiczną. Kremacja od-

¹¹ V.F.Gajdukevič, Bosporskoje carstwo, Moskwa 1949, s.238.

¹² MIA 69, 1959, s.14, 280.

bywała się na wydzielonym placu, na którym następnie składana była urna z prochami. Dlatego wokół każdej jamki z urną widoczne są ślady stosu pogrzebowego ze szczątkami drewna, węgla, popiołu, rozbitych naczyń, ozdób i elementów zbroi. Groby urnowe i ślady kremacji zachowały się między innymi dlatego, że nad niektórymi z nich sypano kurhany.

2. Groby placów kremacyjnych¹³. Trudno mówić przy tym rodzaju grobów o jakichkolwiek założeniach architektonicznych. Były to po prostu placyki z resztkami stosu pogrzebowego. Czasami na tym placu była wygrzebywana jama, do której zgarniano prochy zmarłego i szczątki stosu. Bardzo często w niewielkiej odległości od grobu znajdowano ślady stypy pogrzebowej w postaci kości zwierząt, ptaków, ryb, ziarna zbóż, rozbitych naczyń i śladów ognia.
3. Jamy ziemne¹⁴. Wyrzyte w ziemi lub wyciosane w skale długości około 2 m i szerokości około 0,8 m. Głębokość różna od 1 do 2 m. Orientacja grobów najczęściej wschód-zachód, chociaż zdarzają się odchylenia na północ lub południe, co jest tłumaczone trudnościami w określeniu dokładnego kierunku lub wyrzuciu jamy.
4. Jamy ziemne przykryte deskami lub balikami¹⁵. Wymiary takich grobów podobne jak w trzeciej grupie. Deski lub baliki układano w poprzek jamy.
5. Jamy ziemne przykryte jedną lub kilkoma płytami wapiennymi¹⁶. Wymiary takie jak w trzeciej i czwartej grupie. Jeżeli grób był przykryty kilkoma płytami, wówczas układano je w poprzek jamy. Kształt płyt zazwyczaj prostokątny.
6. Jamy ziemne przykryte warstwą desek i drugą warstwą płyt wapiennych lub przysypane kamieniami¹⁷.
7. Jamy ziemne /od V wieku p.n.e./¹⁸ oblicowane po bokach płytami wapiennymi i przykryte jedną lub kilkoma płytami, niekiedy podłoga także wyłożona płytami.

¹³ MIA 69, 1959, s.17, 280.

¹⁴ MIA 69, 1959, s.23.

¹⁵ MIA 19, 1951, s.72.

¹⁶ MIA 69, 1959, s.24.

¹⁷ MIA 19, 1951, s.75.

¹⁸ MIA 69, 1959, s.25.

8. Jamy ziemne oblicowane niewypaloną cegłą¹⁹. Przykrycie takich jam mogło być wykonane z desek lub balików.
9. Groby "nawisowe"²⁰. Pojawiają się w IV wieku p.n.e. Spotykane są tylko na zboczach gór, gdzie wykorzystywano niewielkie pieczary, w których składano zmarłego. Wejście do pieczary zakładano kamieniami i maskowano. Tego rodzaju groby znane są między innymi w nekropoli Pantikapajonu na zbóczu góry Mitrydatesa.

Zmarłych składano w przeważającej większości głową na wschód, niekiedy w drewnianych trumnach. Zwłoki układano zawsze na plecach w pozycji horyzontalnej, wężę wyciągnięte wzdłuż ciała. Na typowe wyposażenie grobów greckich omawianych wyżej rodzajów składały się²¹:

- 1/ lekty - wokół rąk,
- 2/ amfory - przy nogach,
- 3/ kyliksy - przy bokach, nogach, rękach,
- 4/ drobne wyroby ceramiczne wokół całego ciała,
- 5/ alabastrony - przy rękach, nogach lub przy głowie,
- 6/ zwierciadło - przy stopach,
- 7/ paciorki - na szyi,
- 8/ bransolety - na rękach,
- 9/ miedziane igły - przy głowie,
- 10/ moneta /od IV wieku p.n.e./.

Pięć ostatnio wymienionych przedmiotów występowało sporadycznie. Na wyposażenie grobów scytyjskich składał się zazwyczaj następujący inwentarz²²:

- 1/ elementy uzbrojenia - miecze, noże, hełmy, tarcze, groty strzał,
- 2/ naczynia brązowe z pożywieniem,
- 3/ duża ilość ozdób,
- 4/ w pobliżu grobu lokowano pochówek konia lub kilku koni z uprzężą, w okresie hellenizmu zastępowano pochówek konia jego uprzężą, razem z wojownikiem chowano również jego żonę i koniuszego. Orientacja grobów scytyjskich jest różna.

¹⁹ MIA 69, 1959, s.24, 288; MIA 19, 1951, s.76.

²⁰ MIA 69, 1959, s.272.

²¹ MIA 19, 1951, s.62.

²² MIA 19, 1951, s.68.

II. Sepulkralne budowle kamienne z nasypami kurhanowymi.

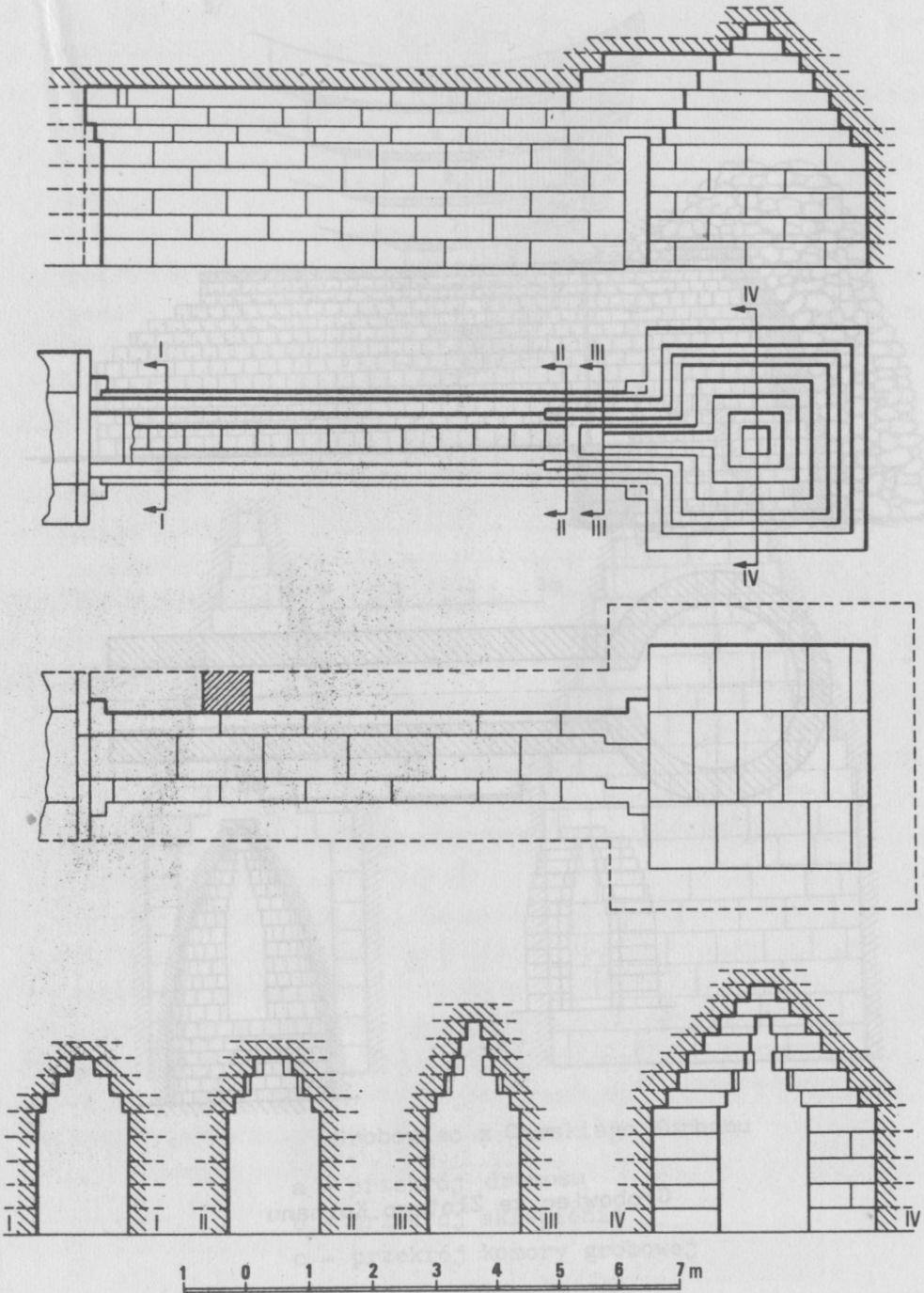
W tym typie grobów można wyróżnić trzy rodzaje budowli:

1. Grobowiec w kształcie dużej kamiennej skrzyni²³ skonstruowany z bloków wapiennych ze stropem poziomym złożonym z płyt. Przykładem tego rodzaju grobowca może być budowla odkryta w 1954 roku na północny-wschód od Keruzu. Grobowce tego rodzaju spotykane są bardzo często w nekropolach Państwa Bosforskiego. Najślabszym punktem omawianych konstrukcji jest to, że strop złożony z kilku płyt często załamywał się i takich grobowców nie można było budować zbyt dużych.
2. Grobowce ze sklepieniem "schodkowym"²⁴. Wzrost zamożności, kultury i techniki mieszkańców Bosforu pozwolił im na wznoszenie większych i bardziej trwałych budowli sepulkralnych. Pod koniec V wieku p.n.e. pojawiają się pierwsze grobowce ze sklepieniem "schodkowym", których komory grobowe, jak już wcześniej wspomniałem, mogły być na planie koła, kwadratu lub prostokąta. Gros znanych komór grobowych miało plan prostokąta. W grobach na planie kwadratu i prostokąta można wyróżnić następujące sklepienia: a/ sklepienie "schodkowe" tylko na dłuższych ścianach komory, b/ sklepienie "schodkowe" na wszystkich bokach komory tworzące rodzaj piramidy. Przykładem grobowca o komorze na planie prostokąta i sklepieniu "schodkowym" tylko na dłuższych ścianach komory jest budowla zachowana w tzw. Psim kurhanie. Do najciekawszych przykładów grobowców na planie kwadratu ze sklepieniem "schodkowym" tworzącym piramidę należy budowla z kurhanu Melek-Czesmensekiego, który odkrył A.E.Lucenko w 1858 roku. Najokazalszy grobowiec na planie koła²⁵ odkrył D.Karejsza w kurhanie Złotym. Miało to miejsce w roku 1832. Sklepienie w tym grobowcu zaczynało się już od drugiego rzędu bloków systematycznie zewężając się do środka komory tak, że ostatnia warstwa pierścienia miała średnicę kilkadziesiąt cm i była przykryta jedną płytą. Bardzo oryginalne sklepienie można stwierdzić w Carskim kurhanie, którego komora grobowa była na planie kwadratu, a od piątego rzędu bloków ścian została przesklepiona fałszywą kopułą. Najokazalsze grobowce ze sklepieniem "schodkowym" pochodzą z IV i III wieku p.n.e.

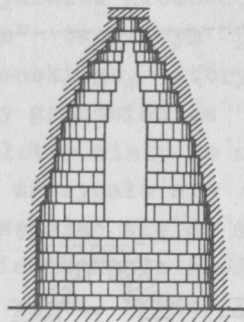
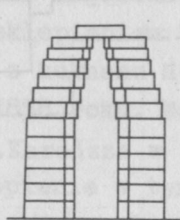
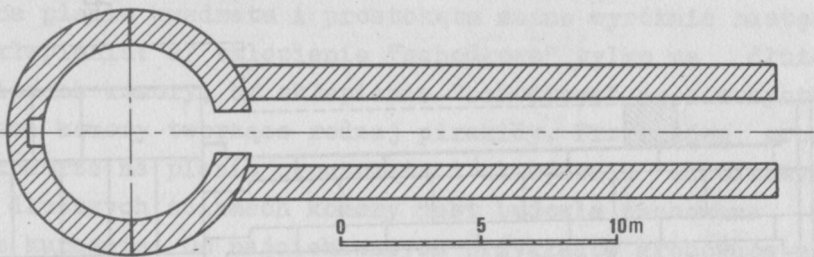
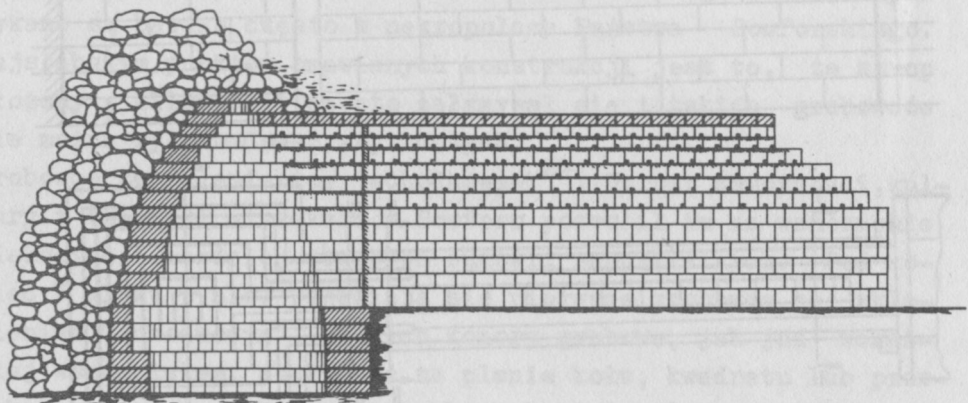
²³ MIA 56, 1957, s.245.

²⁴ V.D.Blavatski, Ustupčatye sklepy Bospora, SA 24, 1955, s.52.

²⁵ V.D.Blavatski, Architektura severnogo Pričernomorja, Moskva 1948, s.38.

Grobowiec z Kurhanu Melek - Czesmenskigo

Grobowiec ze Złotego Kurhanu

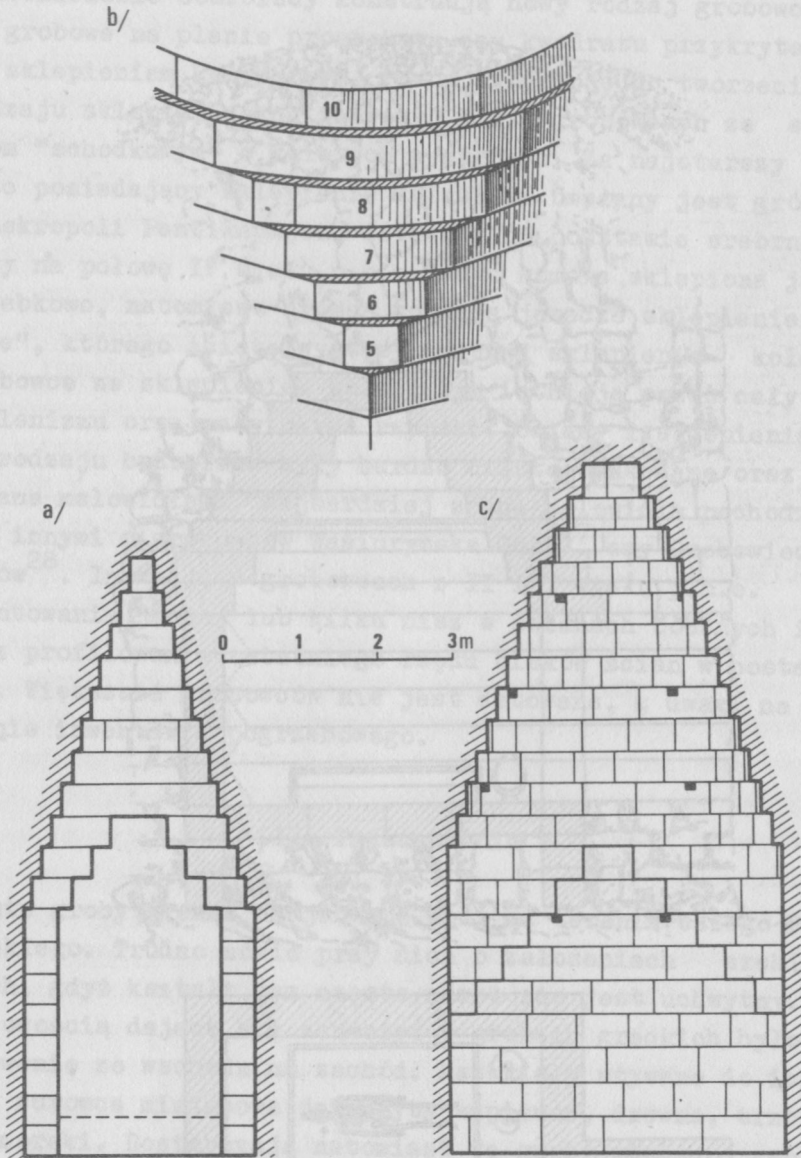
Grobowiec z Kurhanu Melek - Czernobylskiego

1957, s. 23, rysunek 10, 1955,

1957, s. 23, rysunek 10, 1955,

1957, s. 23, rysunek 10, 1955,

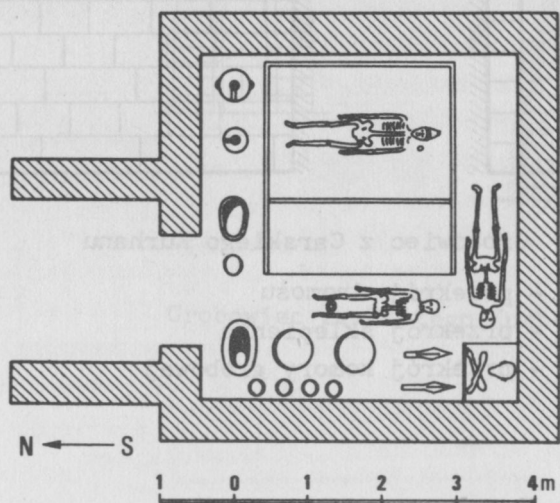
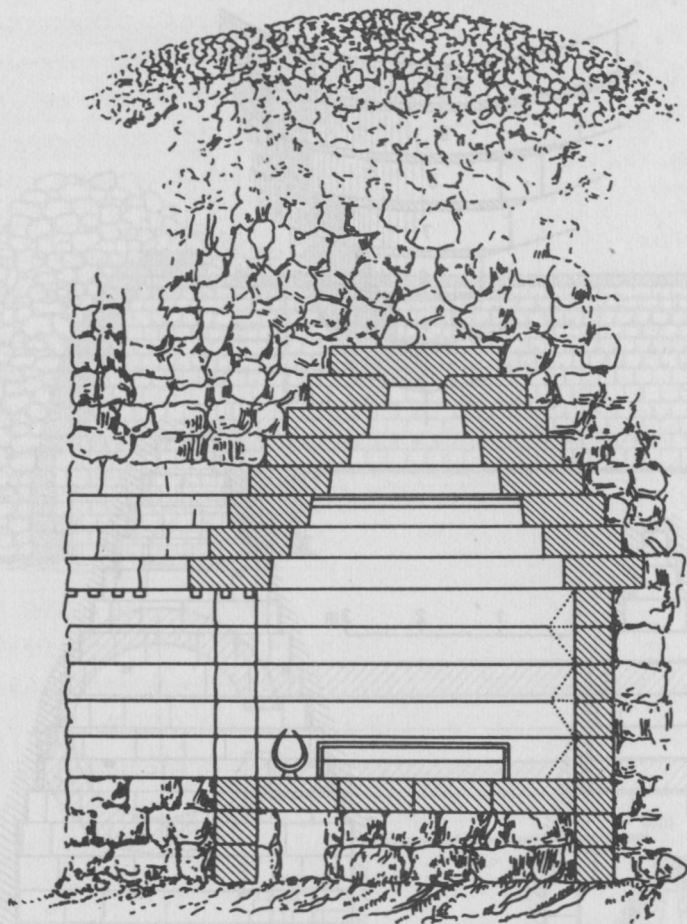
1957, s. 23, rysunek 10, 1955,

Grobowiec z Carskiego Kurhanu

- a - przekrój dromosu
- b - przekrój sklepienia
- c - przekrój komory grobowej

Grobowiec z Kurhanu Kul - Oba

3. Grobowce ze sklepieniem kolebkowym²⁶. Pod koniec IV wieku p.n.e. budowniczości bosforscy konstruują nowy rodzaj grobowca. Komory grobowe na planie prostokąta czy kwadratu przykryte zostają sklepieniem kolebkowym. Pewne tendencje do tworzenia tego rodzaju sklepień można zauważyć już w grobowcach ze sklepieniem "schodkowym" o ściętych występach. Za najstarszy grobowiec posiadający sklepienie kolebkowe uważany jest grób nr 47 z nekropoli Pantikapajonu datowany na podstawie srebrnej monety na połowę IV wieku p.n.e. Jego komora sklepiąta jest już kolebkowo, natomiast dromos posiada jeszcze sklepienie "schodkowe", którego ścięte występy imitują sklepienie kolebkowe. Grobowce ze sklepieniem kolebkowym istnieją przez cały okres hellenizmu oraz cały okres rzymski. Ściany i sklepienia w tego rodzaju budowlach były bardzo często tynkowane oraz dekorowane malowidłami. Najbardziej znane malowidła pochodzą między innymi z grobowców Wasiurynska Gora²⁷ czy Grobowiec Pigmejów²⁸. Inowacją w grobowcach z II i I wieku p.n.e. było wmontowanie jednej lub kilku nisz w ścianach bocznych i tylnej oraz profilowanie ostatniego rzędu bloków ścian w postaci fryzów. Większość grobowców nie jest datowana, z uwagi na ograbienie inwentarza pogrzebowego.

III. Podsumowanie

Proste groby ziemne znajdowane były na terenie całego Państwa Bosforskiego. Trudno mówić przy nich o założeniach architektonicznych, gdyż kształt jam często nawet nie jest uchwytany. Pewną prawidłowością dającą się zauważyć w grobach greckich było ich orientowanie ze wschodu na zachód. Materiały używane do ich budowy to surowce miejscowe jak płyty wapienne, drewno, trzcina i piasek morski. Dostarczają natomiast te groby wielu zabytków, które pozwalają odtworzyć stopień zamożności mieszkańców, często przynależność etniczną oraz wiek grobu. Należy też dokonać podziału między grobami z nekropoli miast i wsi. W nekropolach

---

²⁶ MIA 56, 1957, s.252.

²⁷ ADŻ, s.30.

²⁸ ADŻ, s.172.

miejskich, a w szczególności Pantikapajonu czy Fanagorii przeważają groby ziemne z wyposażeniem greckim. Również groby z kremacją, którą to wprowadzili na tych terenach Grecy spotyka się tylko w nekropolach miejskich. W VI i V wieku p.n.e. można jeszcze dokonywać podziału w nekropolach miejskich na groby greckie i scytyjskie, ze względu na ich inwentarz. Następne wieki przynoszą asymilację w miastach i osadach Greków i Scytów, w wyposażeniu Greków spotykane są wyroby typowe zarówno dla pochówków greckich, jak też scytyjskich. Należałoby te groby nazwać raczej grobami Bosforańczyków i nie wprowadzać sztucznych podziałów. Inaczej sprawa przedstawia się z grobami ziemnymi nekropoli wiejskich. Groby znalezione w nich to proste jamy, bardzo często bez wyposażenia. Tylko nieliczne groby z nekropoli wiejskich posiadały skromny inwentarz w postaci ceramiki miejscowej. Nie można mówić przy nich o stałej orientacji, jak to miało miejsce w grobach greckich z nekropoli miejskich. Istniał też wyraźny podział w wyposażeniu grobów miejskich i wiejskich. Inwentarz z nekropoli miejskich zdecydowanie przewyższał wyposażenie grobów wiejskich i to zarówno pod względem ilościowym, jak też jakościowym.

Pod koniec wieku V, a szczególnie wieku IV i III p.n.e. władcy oraz arystokracja zarówno grecka, jak i scytyjska chowana była w nowym typie grobów, a mianowicie w dużych konstrukcjach kamiennych, które są zabytkami architektonicznymi w pełnym słowa tego znaczeniu. Groby ziemne od tego okresu stają się miejscem pochówku ludności uboższej. Pojawienie się grobowców kamiennych można powiązać z powstaniem Państwa Bosforskiego oraz ze znacznym wzrostem zamożności jego mieszkańców. Najokazalsze grobowce pochodziły z IV i III wieku p.n.e. Należy zaznaczyć, że prawie wszystkie te budowle odkopane były w XIX i na początku XX wieku, a ludzie którzy je odkrywali nie interesowała architektura grobowa, tylko bogate i oryginalne wyposażenie. W wielu wypadkach, jeśli natrafiono na grobowiec ograbiony, pozostawiano go odsłoniętym, a miejscowa ludność rozbierała konstrukcję wykorzystując bloki kamienne jako materiał budowlany. Często nie wykonywano opisów ani planów grobów i nie zaznaczano ich położenia na mapie. Po tych niemethodycznie prowadzonych wykopaliskach ocalał do naszych czasów tylko grobowiec z Carskiego i Melekczesmenskiego kurhanu, dlatego jest dosyć trudno wykazać tylko na podstawie niekompletnych opisów rozwój budownictwa sepulkralnego tych obszarów.

Niewątpliwie najciekawsze budowle pochodzą z IV i III wieku p.n.e. z okolic Pantikapajonu, Fanagorii i Gorgippionu. Genezy grobowców ze sklepieniem "schodkowym" należy szukać w Grecji i na Krecie. Tam bowiem powstały pierwsze tolosy z fałszywą kopułą w II połowie drugiego tysiąclecia p.n.e. Były to grobowce głównie na planie koła, ale na Krecie znane były również budowle na planie prostokąta. Tradycja budowania dużych grobowców kamiennych przeniknęła na cały obszar basenu Morza Śródziemnego. Wprowadzenie tego rodzaju budowli na obszar Państwa Bosforskiego było niewątpliwie zasługą Greków. Należy podkreślić, że wszystkie te konstrukcje były wznoszone bez użycia zaprawy łączącej. Do najstarszych zaliczany jest grobowiec ze Złotego kurhanu, który jest klasycznym przykładem analogii z tolosami mykeńskimi. Budowniczości bosforscy nie poprzestali na tolosach, lecz wprowadzali nowe formy konstrukcji, jak grobowce na planie prostokąta ze sklepieniem "schodkowym" tylko wzdłuż dłuższych ścian komory, czy grobowce na planie kwadratu sklepienie "schodkową" piramidą. Należy też podkreślić, że bloki wapienne były najczęściej obrobione bardziej starannie i to przy użyciu prymitywnych narzędzi. Dzięki temu budowle te mogły wytrzymać ciężar nasypu kurhanu przez wiele wieków. Ten rodzaj budowli egzystował jeszcze w okresie późnego hellenizmu, ale już tylko sporadycznie, gdyż wypierany był przez grobowce ze sklepieniem kolebkowym. Takim klasycznym przykładem był grobowiec nr 47 w Kerczu, gdzie komora posiadała już sklepienie kolebkowe, zaś dromos wykonany był starą techniką, chociaż ścięte "schodki" imitowały sklepienie kolebkowe. Żelaznych reguł na jakim planie miała być budowana komora nie było, ale najczęściej był to plan prostokąta. Duże rozbieżności istniały w poziomach podłóg komór. Większość grobowców było wpuszczonych w podłoże, także często ściany boczne tworzyła skała rodzima, co pozwalało budować sklepienie bezpośrednio na skale. Miało to duże znaczenie dla wytrzymałości sklepienia. Wiele z grobowców posiadało dromosy, najczęściej wbudowane bezpośrednio w krótką ścianę komory, co było pewną regułą, ale zdarzały się wyjątki np. w grobowcu 47 w Kerczu, dromos był wbudowany w długą ścianę. W większości wypadków dromos był usytuowany na jednej osi z komorą, ale znane są przykłady z asymetrycznym usytuowaniem dromosu, np. grobowiec z Kul-Oba czy grobowiec nr 47. Długość, szerokość i wysokość dromosu były różne. Rozbieżność w długości dromosów mogła być bardzo duża i tak np. dromos z Kul-

-Oba miał tylko 2 m długości, gdy dromos grobowca z Carskiego Kurhanu miał długość aż 36 m. Dromosy często przykryte były sklepieniami. Zdarzało się, że tylko część dromosu przylegająca do komory posiadała sklepienie, zaś pozostała część była odkryta, jak w dromosie grobowca z Carskiego Kurhanu. Problem różnicy poziomów między podłogą komory a powierzchnią ziemi, jeśli komora była wpuszczona w podłoże, rozwiązywali budowniczowie schodkami, które umieszczali w dromosie lub przed nim, jeśli cała konstrukcja była wpuszczona w grunt.

Wejście do dromosu i komory w najstarszych grobowcach stanowiła przestrzeń między ścianami, która nie nosiła śladów specjalnego opracowania. Otwory te nie posiadały drzwi, lecz zawsze były zakładane płytami wapiennymi. W III wieku p.n.e. i w późniejszych okresach wejście do dromosu i komory było zdobione profilowanymi odrzwiami. Cechę tę należy przypisać głównie grobowcom z półwyspu Tamańskiego, gdzie wszystkie grobowce miały profilowane odrzwia. Od końca IV wieku p.n.e. i przez cały okres hellenizmu dominującymi grobowcami były grobowce ze sklepieniem kolebkowym. Należy podkreślić tu wysokie umiejętności kamieniarzy, którzy opracowywali klince, i budowniczych, którzy bez użycia zaprawy łączącej konstruowali sklepienia kolebkowe. Tylko w sporadycznych wypadkach, jak to miało miejsce w grobowcu z Wasiurynskiej Góry, sklepienie było wzmocnione żelaznymi ankrami. Sklepienie kolebkowe było bardziej wytrzymałe od "schodkowego" i dlatego wypierało to ostatnie.

Późny hellenizm nie wnosi nowych wartości architektonicznych w grobowcach tego obszaru. Upadek znaczenia politycznego i gospodarczego Państwa Bosforskiego przyczynił się również do znacznego ograniczenia budowli sepulkralnych. Jediną cechą, która wyróżnia nieliczne grobowce późnego hellenizmu jest budowanie w ścianach różnej wielkości nisz oraz rozwój dekoracji malarskiej stanowiącej jedno z kryteriów datowania. Najstarsze zabytki malarstwa grobowego pochodzą z drugiej połowy IV wieku p.n.e. Były one początkowo kładzione bezpośrednio na kamień, jak to miało miejsce w drugim grobowcu z Bolszoj Bliznicy, gdzie płyta zamykająca piramidalne sklepienie "schodkowe" zdobiona była głową Demeter lub Kory. Rozkwit malarstwa nastąpił w epoce hellenizmu, kiedy całe komory zdobione były freskami. Zauważyć można silny związek między malowidłami a architekturą grobową. Najstarsze malowidła były w stylu inkrustacyjnym naśladowującym budowlę greckie.

Była w nich zaznaczona baza, rzędy bloków, fryz. Bardzo często fryz był wyprofilowany w górnym rzędzie bloków ścian i zdobiony farbami. Prawdopodobną było obramowanie pasem malarskim wejścia oraz nisz. Na przełomie II i I wieku p.n.e. pojawił się nowy styl malarski tzw. kwiecisty, w którym dolne partie ścian były zdobione pasami, zaś górne motywami figuralnymi, zwierzęcymi i roślinnymi. Najważniejsze malowidło umieszczano zazwyczaj w lunecie tylnej ściany, jak to miało miejsce w grobowcu Pigmejów w Kerczu. W przedstawieniach figuralnych wykorzystywano motywy mitologiczne, wykonane w miejscowym stylu, bądź przedstawienia obyczajowe, które pozwalają odtworzyć życie mieszkańców Państwa Bosforskiego z okresu późnego hellenizmu. Większość fresków nie przetrwała do naszych czasów i o ich walorach można mówić tylko na podstawie nie najlepiej wykonanych przerysów z XIX wieku.

Wykaz skrótów:

- ADŻ - M.I.Rostovcev, Antičnaja dekorativnaja živopis na juge Rossii, St.Peterburg 1914.
- IAK - Izvestija Archeologičeskoj komissii.
- MIA - Materiały i issledovanija po archeologii SSSR.
- OAK - Otčet Archeologičeskoj komissii.
- SA - Sovetskaja archeologija.